

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINIG VUJUDGA KELISHI VA TA'LIM SOHASIDAGI O'ZGARISHLAR

Mirzayeva Faroxat Odiljonovna

Nizomiy nomidagi TDPU Pedagogika kafedراسи dotsenti

Yusupova Shahlo

Nizomiy nomidagi TDPU Pedagogika ta'lim yo'nalishi
301-guruh talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiysiyosiy, iqtisodiy vaziyat, Turkiston tarixida muhim rol o'ynagan, o'lkaning ijtimoiy va madaniy hayotini yangilanishi, Turkiston taraqqiyotining yuksak bosqichlarga olib chiqqan jadidlik harakatining yuzaga kelishi va rivojlanishiga kuchli turtki bergan taraqqiyparvar ma'rifatparvarlar haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy, siyosiy, ma'naviyat, ma'rifat, ta'lim, jadid, maktab, darslik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается общественно-политическая и экономическая ситуация, возникшая в Туркестане во второй половине XIX века, прогрессивное движение, сыгравшее важную роль в истории Туркестана, обновившее общественную и культурную жизнь страны, и дал мощный толчок зарождению и развитию модернистского движения, которое вывело развитие Туркестана на высокий уровень. Приводятся сведения о медицинских работниках.

Ключевые слова: социальное, политическое, духовность, просвещение, образование, современность, школа, учебник.

ABSTRACT

In this article, the socio-political and economic situation that arose in Turkestan in the second half of the 19th century, the progressive movement that played an important role in the history of Turkestan, renewed the social and cultural life of the country, and gave a strong impetus to the emergence and development of the modernist movement that brought the development of Turkestan to high levels. Information about health workers is given.

Key words: social, political, spirituality, enlightenment, education, modernity, school, textbook.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiysiyosiy, iqtisodiy vaziyat mahalliy aholining vatanparvar, ma'rifatparvar ziyolilari va ulamolarini tashvishga solmasdan, o'ylantirmasdan qolmadi. Ular o'lkadagi voqelikni, uni keltirib chiqargan sabablarni lahlil qilib, ahvo! shu tarzda davom etishi mumkin emasligini tushunib etdilar. Natijada Turkiston hayotidagi inqiroz, chor Rossiyasining Turkistonda mustamlakachilik tuzumi, sotqin mahalliy amaldorlar, umuman, mavjud ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tuzumga qarshi mazmun-mohiyatiga ko'ra uch yo'nalishdagi harakatlar yuzaga keldi. Ulardan birinchisi - o'z asarlari orqali real voqelikni, jamiyatning kamchiliklarini ochib berib, kishilarni taraqqiyotga xizmat qilishga chaqirgan shoir va yozuvchilar ijodi bo'lsa, ikkinchisi - mahalliy aholini taraqqiyotga erishish g'oyasi asosida birlashtirishga harakat qilgan jadidlar harakati va uchinchisi - mavjud tuzumni inqilobiy yo'l bilan o'zgartirishni, ya'ni hokimiyatni qurol kuchi bilan qo'lga olishni maqsad qilib olgan sotsial-demokratlar va boshqa rus tilli kishilar tashkilotlarining harakatidir. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston aholisining 95 foizini tub aholi vakillari tashkil qilar edi. Ularning ijtimoiy ongini o'stirish, o'zligini anglash, erk va ozodlik, o'z haq-huquqlarini himoya qilishga targ'ib qilish, ularda demokratik qarashlarni shakllantirishda Ahmad Donish, Berdimurod Qarg'aboy o'g'li (Berdaq), Muhammad Aminxo'ja Mirzaxo'ja o'g'li Muqimiy, Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat, Avaz O'tar, Ubaydulla Solih Zavqiy kabi birinchi yo'nalishdagi ijodkorlarning hissasi beqiyosdir. Ular o'zlarining asarlari orqali mustamlakachilik zulmi ostida qolgan Turkiston xalqini g'aflat uyqusidan uyg'otishga harakat qildilar.

Turkiston tarixida muhim rol o'ynagan, o'lkaning ijtimoiy va madaniy hayotini yangilash, uni taraqqiyotning yuksak bosqichlariga olib chiqish uchun kurash harakati sifatida yuzaga kelgan ikkinchi yo'nalishdagi ijtimoiy harakat jadidlik harakati edi. Maorifni isloh qilish, ta'limdan eskilik sarqitlarini chiqarib tashlash, yangi imloni joriy qilish, taraqqiy etgan dunyoning ilg'or ijtimoiy qadriyatlarini o'zlashtirish dasturi bilan chiqqan, ya'ni oddiy ma'rifatchilikdan boshlangan jadidlik harakati 1917-yilning boshlarida siyosiy harakat darajasiga ko'tarildi. XIX asr oxiri-XX asr boshlarida mahalliy xalq ziyolilari Yevropaning Rossiya, Turkiya, Germaniya kabi taraqqiy etgan mamlakatlarga tez-tez safar qilib turdilar. Safar davomida ular u erlardagi yuksak rivojlangan iqtisodiyot, madaniyat bilan tanishdilar va bu yutuqlar sanoat ishlab chiqarishi, yangicha ta'lim tizimi, dunyoviy bilimlarni o'rganish bilan bog'liq ekanligini ko'rdilar hamda asosan diniy aqidalarni o'rganishga asoslangan maorif tizimini o'zgartirmay turib mahalliy xalqni ma'rifatli qilish, uni asriy qoloqlikdan olib chiqish mumkin emasligini tushunib etdilar. Ular madaniy-ma'rifiy tarbiyaga mahalliy aholini erk va ozodlikka olib chiqishning asosiy omili deb qaradilar, diniy-dunyoviy

ma'rifatni musulnon mutaasibligiga qarshi qo'ydilar. Bunday ziyolilar keyinchalik o'zlarini jadidlar deb atay boshladilar.

“Jadid” arabcha so‘z bo‘lib, yangi uslub, yangicha tafakkur degan ma’nomlarni bildiradi. Shuni ko‘rsatib o‘tish joizki, jadidlar islom dini asoslari va uning shariati qoidalarini yaxshi bilganlar. Jadidlikning paydo bo‘lishida islomdagi diniy-dunyoviylikning, ilm olishning farz darajasiga ko‘tarilganligining o‘rni katta bo‘ldi. Bu harakat islomdagi taraqqiyotparvarlik, ilm-fanga rag‘bat va dunyoviylikning yangi davrdagi ko‘rinishi sifatida paydo bo‘ldi. Jadidlikning paydo bo‘lishi va rivojlanishida Sharq va G‘arb mamlakatlarida sodir bo‘lgan demokratik va milliy-ozodlik harakatlarining ta’siri katta bo‘ldi.

Bular: Rossiyada XIX asrning 90-yillaridan boshlanib 1917-yil fevralida g‘alabaga erishgan sotsial - demokratik harakati, Sharq mamlakatlaridan Turkiyadagi 1908-yil inqilobi, Hindistondagi mustamlakachilikka qarshi 1905-1908 yillar harakati, Erondagi 1905-1911 -yillar konstitutsiyaviy harakatlaridir. Jadidlik harakatiga qrimlik ma’rifatparvar Ismoilbey Gaspirali (1851-1914)ning qarashlari va g‘oyalari asos bo‘lib xizmat qildi. Ismoilbey Rossiyaning markaziy shaharlari, Istambul, Vena, Myunxen, Shtutgart kabi shaharlarda bo‘lib, Fransiyaning Sorbonna universitetida o‘qiydi. Taraqqiyot bobida nafaqat musulmon Sharqidan, hatto Rossiyadan ham ancha ilgari ketgan Yevropa Ismoilbey Gaspiralinig dunyoqarashini o‘zgartirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. 1881-yilda chop etilgan «Rossiya musulmonlari» kitobida Gaspiralinig quyidagi g‘oyaviy qarashlari ilgari surildi:

- Rossiya ma’muriyati musulmonlarni atayin taraqqiyotdan, ilm-ma’rifatdan uzoqda tutayotganligi, musulmonlarning tili, dini, turmush tarzini buzayotganligi;
- musulmonlarning hayotini rus tili emas, balki anglash oson, eng ta’sirchan va tushunarli bo‘lgan ona tilida o‘zlashtiriladigan ilm-fangina o‘zgartirishi mumkinligi, musulmonlarning ta’lim tizimi zamon talabidan orqada qoiganligi;
- musulmonlarning Rossiyani, uning hayoti va qonunlarini o‘rganishlari, tor dunyoqarashlarini yangilashlari, hayotni jonlantiruvchi bilimga ega bo‘lishlari uchun imkon yaratish lozimligi;
- Rossiya tarkibida yashayotgan turkiy xalqlarning amaldagi teng huquqliligini ta’minlash uchun ularning turmush tarzi, urf-odatlari, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarini saqlab qolish kerakligi, aks holda, ular o‘zligini yo‘qotishi mumkinligi;
- taraqqiyot, madaniyatga erishish, adolat o‘rnatish uchun jahondagi tartibni buzishga, sotsialistik inqilobga hojat yo‘qligini, aks holda, katta qiyinchiliklarga duch kelinishi.

Umuman aytganda, Ismoilbey Gaspirali g‘oyalari, o‘z mohiyatiga ko‘ra, Rossiyaning ruslashtirish siyosatiga qarshi qaratilgan bo‘lib, yuksak taraqqiyotga milliylikni saqlagan holda erishishga chaqiriq bo‘lib maydonga chiqdi. Tabiiyki, XIX

asr oxiri - XX asr boshlarida Buxoro amirligi va Xiva xonligining Rossiya imperiyasiga qarashli musulmon hududlar bilan yaqin aloqalari saqlanib qoldi. U erdan Turkistonga Boxcharoydan «Tarjimon», Qozondan «Vaqt» va «Yulduz», Astraxandan «Idil», Bokudan «Taraqqiy» va «Ittifoq» gazetolari, Orenburgdan «Sho‘ro» va «Chuquch», Tiflisdan «Mulla Nasriddin» kabi jurnallar kelib turar edi.¹

Ushbu matbuot nashrlari sahifalarida musulmon dunyosidagi siyosat, iqtisod va madaniyat to‘g‘risidagi ma‘lumotlardan tashqari, bir vaqtlar qudratli bo‘lgan Sharq mamlakatlarining G‘arb davlatlari tomonidan mustamlaka qilinishi masalalari ko‘tarilar, xalq ta‘limini modernizatsiya qilish, Rossiyaning barcha musulmon maktablarida ta‘limni yagona adabiy tilga o‘tkazish, o‘z ona tilining obro‘sini ko‘tarish, o‘z ma‘naviy qadriyatlarini saqlash va boyitish kabi dolzarb masalalar ko‘tarilar edi. Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan omillarning barchasi Turkistonda jadidlik harakatining yuzaga kelishi va rivojlanishiga kuchli turtki berdi, albatta. Shu bilan birga, aytish joizki, Turkistonda jadidlik, ya‘ni taraqqiyparvarlik harakatiga Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitratlar asos soldilar va bu harakatga rahbarlik qildilar. Jadidlar nafaqat milliy maorifni isloh qilish, balki XX asr boshlarida Turkistonda Rossiya imperiyasi mustamlakachilik zulmiga qarshi milliyozodlik harakatining kuchayishida ham muhim rol o‘ynadilar.

Sovet tarixshunosligida «milliy burjua harakati» deb ko‘rsatib kelingan Turkiston jadidlari faoliyatini ular ilgari surgan g‘oyalarning mazmun-mohiyati, maqsadlari, xususiyatlariga ko‘ra ikki bosqichga bo‘lsh mumkin.

Birinchi bosqichga XIX asr oxiridan 1917-yilgacha va ikkinchi bosqichga 1917-yil fevraldan 1929-yilgacha bo‘lgan davrni kiritish mumkin. Birinchi bosqich jadidlik harakatining vujudga kelishi, ularning tashkiliy va g‘oyaviy jihatdan shakllanishi davri bo‘lib, bu davrda hali uyushmagan jadidlar islom ta‘limotini aqidaparastlikdan xoli qilish, zamonaviy taraqqiyot talablariga javob bermaydigan ta‘lim tizimini isloh qilish, ma‘rifatparvarlik faoliyatini maqsad qilib qo‘ydilar. Ular, Turkistonning ilg‘or mamlakatlaridan ortda qolishining sababi, o‘lka ijtimoiy-madaniy hayotida mutaassiblik, johillik, xurofotning hukmronligi, maktab va madrasa ta‘limiga e‘tibor berilmayotganligi, ularning mutaassib ruhoniylar ixtiyorida ekanligi, o‘qitish usullarining qoloqligi, aniq maqsadli dasturlarning yo‘qligida deb bildilar. Ko‘zlangan maqsadga erishish yo‘lida quyidagi vazifalarni amalga oshirish ilgari surildi:

- ta‘lim usulini o‘zgartirib, shu davrga qadar qo‘lanib kelayotgan «harfdan - tovushga» usulidan samarali «tovushdan - harfga» o‘tish va o‘quv rejalarida dunyoviy bilimlarning etakchi o‘rin egallashini ta‘minlash;

¹ R.E. Xoliqova. Turkiston chor rossiyasi mustamlakachiligi davrida T.: 2017 yil, 80-95 betlar

- yoshlar tarbiyasi va aholining ma'naviyatini shakllantirishda islom ta'limotiga asoslanish. Bu jarayonda turli sharhlarga suyanmaslik, balki Qur'oni karim, hadislar va shariat me'yorlarini asil manbalar asosida tahlil qilish, ulardagi qoidalarga ko'r-ko'rona amal qilmasdan, ularni inson manfaati va taraqqiyoti uchun xizmat qildirish;

- aholini ilg'or mamlakatlardagi ijtimoiy hayotning yutuqlari bilan tanishtirish orqali jaholatdan qutqarish, ulami g'aflat uyqusidan uyg'otishni maqsad qilib qo'ygan ommaviy axborot vositalarini yaratish, omma orasida madaniy-oqartuv ishlarini olib borish.

Jadidlik harakatining Turkistondagi taniqli vakillari orasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Ubaydulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Toshpolatbek Norbo'tabekov, Karim Norbekov, To'lagan Xo'jaumarov (Tavallo), Shokirjon Rahimiy, Abdurauf Muzaffarzoda, Muhammad Poshshaxo'jayev, Ashurali Zohiriy va boshqalar bor edi. Jadidlar XIX asr oxirlaridan boshlab o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etish va xalq ta'limining yangi tizimini yaratishga harakat qildilar. Ular taraqqiyparvar ulamolar, mulkdorlar yordamida bir qancha «usuli jadid» - yangi usuldagi maktablarning keng tarmog'ini tashkil qildilar. Bu maktablarda diniy fanlardan tashqari arifmetika, geometriya, mantiq, tarix, geografiya, ona tili, ashula, jismoniy tarbiya o'qitilar, shuningdek, rus, arab va fors tillari o'rgatilar edi. Dastlab bu maktablarda o'qitish jarayonida tatar va ozarbayjon ma'rifatchilarining darslik hamda qo'llanmalaridan foydalanilgan bo'lsa, maorifni isloh qilish harakati rivojlanishi bilan jadidlar o'z darslik va o'quv qo'llanmalarini yozib, chop etish ishini yo'lga qo'ydilar. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiy «Alifboi maktabi islomiya», «Madhali jug'rofiya umroni», «Kitob ul-Atfal» darsliklari, Turkiston, Buxoro va Xiva xaritalarini tuzdi. A.Shakiriy Firdavsiydan Krilovgacha bo'lgan jahon adabiyoti klassiklarining qisqa, biroq ibratli hikoyalaridan tuzilgan «Rahnomai Savat» (Bolalarga nasihatlar), «Havoiji diniya» (Diniy bilimlar), «Jamul hikoyat» (Hikoyalar to'plami) kitoblarini yaratdi. Jadidchilik harakatining namoyondalari haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi tomonidan taqdim etilgan («Unutilmas siymolar». Jadidchilik harakatining namoyandalari". - T. Akademiya, 1999). Turkiston jadidlarining yorqin vakillaridan biri Abdulla Avloniy yozgan «Adabiyot» va «Birinchi muallim» darsliklari 1917-yilgacha 4-5 marta qayta nashr qilindi. Jadid maktablari o'zining dastlabki davridayoq samarali ekanligini isbotlab, aholining e'tiborini qozondi va tez orada ko'payib bordi. Chunki bu maktablarda bolalar bir-ikki yilda to'la savod chiqarib, mukammal o'qish va yozishni o'zlashtirib olar edilar. Eski an'anaviy maktablarda buning uchun besh-olti yil o'qish kerak bo'lar edi. Shunga qaramay, aholini xurofotda saqlashdan manfaatdor jaholatparast ruhoniylar jadid maktablarining faoliyatiga qarshilik ko'rsatdilar. Rossiya imperiyasining mustamlakachi ma'muriyati

esa vaziyatni qo‘ldan chiqarmaslik uchun, 1908-yildan keyin bu maktablarni qattiq nazorat ostiga oldi. Jadidlar Turkiston kelajagi bilan bog‘liq g‘oyalarni xalqqa etkazish, ularning madaniy-ma‘rifiy saviyasini yuksaltirish maqsadida o‘z gazeta va jurnallarini nashr qilishga harakat qildilar.

Matbuot nashrlari faqat dunyoda ro‘y berayotgan voqealar haqida ma‘lumot berib qolmay, ularga o‘z munosabatirini ham bildirar edi. Jumladan, 1905-1907-yil voqealari, shahar dumasi va undagi Turkiston vakillari faoliyati, mahalliy aholi hayotidagi eski va zararli urf-odatlarini tanqid qilar, yosh avlodni o‘qib-o‘rgatish va tarbiyalash masalalariga ko‘p e‘tibor qaratar edi. Birinchi soni 1914-yil 1-aprelda nashrdan chiqqan «Sadoi Turkiston» gazetasi Turkiston aholisini g‘aflat uyqusidan uyg‘otib, asriy jaholatdan xalos etishning, madaniy-ma‘rifiy uyg‘onishning bosh targ‘ibotchisi bo‘ldi. Jadid matbuotida tarixiy mavzular, xalqning milliy o‘zligini saqlash va o‘stirish, o‘zbek tili masalalariga doir maqolalarga ham keng o‘rin berildi. Turkiston jadidlarining etakchisi Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Muhtaram yoshlarga murojaat», «Turkiston tarixi kerak», «Ikki emas to‘rt til lozim», «Til masalasi», «Duma va Turkiston musulmonlari» kabi maqolalarida xalq maorifi va milliy uyg‘onishga doir masalalar ko‘tarilib, ona tilining ahamiyati va arab, fors hamda rus tillarini o‘rganish zarurligi, «Turkiston tarixi»ni yaratish payti kelgani, barcha taraqqiyparvar kuchlarni milliy uyg‘onish uchun kurash, milliy davlatchilikni tiklash uchun birlashtirish lozimligi uqtiriladi. Jadidlarning taraqqiyparvar qanoti tashabbusi bilan «Tarbiyayi atfol», «Umid», «Nashri Maorif», «Barakat», «G‘ayrat», «Taraqqiyparvar» kabi dastlabki ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar tuzildi va ular Turkistondagi siyosiy hayotning faollashuvi, mustamlakachilik va chorizm hukumatiga qarshi kayfiyatlaming kuchayishiga turtki berdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz". - T.: "O‘zbekiston", 2017.
2. B. Dolimov U "Jadidchilikning tamal toshi" "Jahon adabiyoti", 2010 yil, 1-son.
3. Behbudiy M. Muhtaram yoshlarga murojaat. "Oyna. 1914 y. 41-son.75.
4. R.E. Xoliqova. Turkiston chor rossiyasi mustamlakachiligi davrida T.: 2017 yil, 80-95 betlar.
5. Мирзаева, Ф., and P. Даробов. "Jadid ma‘rifatparvari Avloniy ijodiy merosi." *Цифровизация современного образования: проблема и решение* 1.1 (2023): 252-255.
6. Yusupova, Shahlo, and Faroxat Odiljonovna Mirzayeva. "OILADA SHAXS TARBIYASI–JAMIYAT TINCHLIGI GAROVI." *SCHOLAR* 1.10 (2023): 111-114.